॥ महिषीगीतम् ॥

प्राक्कथन

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यनिर्दिष्ट योजनानुसार श्रीभागवतके दशमस्कन्धके गुणप्रकरणके अन्तर्गत ८७वे अध्यायमें स्थित ये महिषीगीत द्वारकामें पटरानीओंने गाया है. वाल्लभसम्प्रदायमें वेणुगीत-गोपीगीत-युगलगीत-भ्रमरगीतकी तुलनामें ये उपेक्षित-सा है, परन्तु पाठक इसका अवगाहन करनेपर पायेंगे कि यह उपेक्षानर्ह और स्मृतिविषय बनने सर्वथा योग्य है. इसमें भी अवतारकालीन भक्तोंके मनोभावोंका हृदयंगम वर्णन है. परवर्तीकालके मेघदूतकार कालिदासका ''कामार्ताः हि प्रकृतिकृपणाः चेतनाचेतनेषु'' वचन यहाँ भक्त्यार्तोमें चरितार्थ होता दिखता है. साहित्यिक दृष्टिसे भी यह गजबका है. यदि वृत्रासुरचतुःश्लोकीकी वाल्लभसम्प्रदायमें उपादेयता है तो इस महिषीगीतकी भी अपेक्षित है.

—असित शाह

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥१४॥

ऊचुर्मुकुन्दैकधिय इति. प्रपञ्चं विस्मृत्य काममपि विस्मृत्य **मुकुन्दे** मोक्षदातर्येव **एका धीर्यासां** तादृश्यो भूत्वा **गिर ऊचुः** यथा स्वहृदयख्यापिकाः. तर्हि ब्रह्मविदामिव तासां वाक्यानि भवन्तीत्याशङ्क्याह **उन्मत्तवदिति**. असम्बद्धानि वाक्यानि. उन्मत्तो गन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः, नतु लौकिकाः स्वस्थाः. तत्रापि **जडं** यथा भवति अचेतनादिषु चेतनधर्मारोपात्. ननु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जडवन्निन्दाहेतुरत आह **चिन्तयन्त्यो अरविन्दाक्षम्** इति. अनेन पूर्णो हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति. **तानि** निरोधार्थं **गदतः** कथयतो **मे** मत्तः **शृणु.** कदाचित् प्राकृतत्वशङ्का स्यात् तदर्थं सर्वथा श्रोतव्यमित्यर्थः ॥१४॥

ता गिर आह दशभिः **कुररीति.**

कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः ।
मेघ-कोकिल-केल्यद्रितन्नद्यो हंस एव च ॥(५)॥
दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।
मनसैव तिरोधानमुक्त्यैवोक्तं न पूर्ववत् ॥(६)॥

लेखः

ऊचुरित्यत्र यथेति, यथावदित्यर्थः. **ब्रह्मविदामिवेति.** यथा ब्रह्मविदां वाक्यानि जगतो ब्रह्मत्वबोधकानि यथार्थानि तथैतासामपि वाक्यानि अचेतनानां चेतनत्वबोधकानि यथार्थानि भविष्यन्तीत्यर्थः. **पूर्णो हेतुरिति,** प्रपञ्चविस्मृति-पूर्विका भगवदासक्तिः स्कन्धोक्तलीलाफलं सिद्धमित्यर्थः. **निरोधार्थमिति** श्रोतॄणामिति शेषः ॥१४॥

कुररीत्यत्र दशधेति. सगुणनिर्गुणभेदेन दशप्रकारकैः **भगवत्स्नेहैः** करणैः **स्त्रीभिः** कर्त्रीभिः पूर्वोक्ता **उक्ता** इत्यर्थः. ननु मानसतिरोधानमिदमिति कथमवगम्यते, तथाज्ञापक-वाक्याभावादित्यत आहुः **मनसैवेति.** एतादृश-**वाक्योक्त्यैवोक्तं** सूचितमित्यर्थः. **न पूर्ववत्** यथा कायिकतिरोधाने "तत्रैवान्तरधीयत" (भाग.पुरा. १०।२६।४८) इति स्पष्टमुक्तं तथा नेत्यर्थः.

वाचिकेऽपि तिरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम् ।
विद्यमानेऽतिसम्भोगसौख्यदेऽपि विशेषतः ॥(७)॥
तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये ।
आसक्तिर्गृहकार्यादि-निद्रादि-विनिवृत्तये ॥(८)॥
स्वधर्मान् स्वप्रियं चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि ।
बहिस्तत्त्वं निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥(९)॥

॥ महिष्य ऊचुः ॥

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥१५॥

प्रथमं स्वाभिलषित-लीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामारब्धायां बहिः स्वाभाविकं कुररीविलापं श्रुत्वा राजसराजसभावापन्नाः महिष्यः– कुररीविलापेन भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन निद्राभङ्गो मा भवत्विति कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ता– दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा आश्वासनार्थं सम्बोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे **कुररीति.** भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति– अतएव सर्वासां भगवानेवैकः पतिरिति,

---

लेखः

वाचिकेऽपीति. तत्रापि तादृश**वाक्यैरेव** सूचितं, न पूर्ववत् स्पष्टमुक्तमित्यर्थः. मानसतिरोधानस्वरूपमाहुः **विद्यमान** इति. **आसक्तिरिति.** अन्यत्र**ासक्तिः गृहकार्यादिः निद्रादिश्**चैतेषां **विशेषेण निवृत्त्यर्थं स्वधर्मान्** वियोगजनित-विलापादीन् **स्वप्रियं चाखिलेषु** कुर्यादिषु **कल्पयित्वा**ऽस्मद्धर्मा एव विलापादयः कुर्यादिषु अस्मत्प्रिय एव च तेषां प्रिय इति कल्पयित्वा **बहिरपि तत्त्वं** तेषां स्वाभाविक-विलापादि-धर्मवत्त्वं **निरीक्ष्य** प्रलापयुक्ता**स्तथा** गानं कृतवत्य इत्यर्थः (६-९).

स्वकामलीलामिति. यद्यपि ताभिर्भगवत्प्रबोधे पुनर्लीला सम्पद्यते तथापि **परमस्नेहेन** स्वस्य तादृशलीलाकाङ्क्षां **परित्यज्य निवारणार्थमेव प्रवृत्ता** इत्यर्थः. यद्यपि कुर्यादयो न सन्निहिताः तथापि "उन्मत्तवज्जडम्"

अतो या काचिद् दुःखं प्राप्नोति तत्र भगवद्विरह एव हेतुः, अन्यद् दुःखं भगवतैव दूरीक्रियत इति– अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता सम्भोगार्थमानीय कटाक्षविशेषैः[१] हृता अतो विलापं करोतीति निश्चित्य तां प्रत्याहुः. हे **कुररि,** अस्माभिर्ज्ञातं, त्वं कोलाहलं करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः. **त्वं** किं **विलपसि** हा कष्टमित्यर्थः. विलापो निवारयितुं न शक्यते, कारणदुःखस्य सञ्जन्यमानत्वाद्, वेदनावदिति भावः. निद्राभाव-शयनाभावौ स्वतुल्यतया अनुवदन्ति **त्वं** किं **वीतनिद्रा** नापि शयनमपि करोषि. निद्राभावेऽपि काश्चित् पतित्वा तिष्ठन्ति, तदपि तव नास्तीत्यर्थः.

यदा देहेऽतिचिन्ता स्याद् धातुवैषम्यमेव वा ।
भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥(१०)॥

भगवान् दुराराध्यः कथं वश्यो भविष्यतीति महती चिन्ता.

यदाङ्गेषु समस्तेषु तापोऽनिर्वृत्तिरेव वा ।
तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथञ्चन ॥(११)॥

तापश्च विरहात्. एतावपि स्वधर्मौ तर्हि अस्मद् दुःखं भगवते निवेदयन्त्विति चेत्, तत्राहुः **स्वपितीति**. अयं च स्वापः विहितकाले तस्मादावश्यकत्वान्न निषेद्धुं शक्यः, तदाह **रात्र्यामिति**. ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां प्राप्नोतीति चेत्, तत्राहुः **जगतीति**. सर्वत्र जगति भगवानेव शेते; न ह्यन्यो निद्रासुखभोक्ता भवति. सर्वेषां प्राणिनां सुखार्थं वा

लेखः

(श्लो. १४) इत्युक्तत्वात् सन्निहितत्वेनैव जानन्तीति भावः. **अत इयमपीति**, दुःखे भगवद्विरहस्यैव हेतुत्वाद् इत्यर्थः. **हृतेति**. मनसि हृते इयमेव हृतेति भावः. **यदाङ्गेष्विति**. **न शेषे** इत्यनेनैकत्र पतित्वा न तिष्ठतीति सूचनात् तदर्थोऽयम्. **स्वधर्माविति**, महिषीणां धर्मावित्यर्थः. बहिर्धर्मो विलापस्तु स्पष्ट एव, निद्राभाव-स्थैर्याभावकथनेन आन्तरधर्मावेतावपि (विरहतापौ) सूचितौ इत्यपिशब्दः. **तर्हीति**, समानधर्मत्वेन सखित्वे सतीत्यर्थः. **नलिनेति**.

---

१. विशिखैः इति मुद्रितपाठः, शेषेषु एवम् - सम्पा.

जगति जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः. तर्हि तन्निद्रया लोकार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येदत आह **अगुप्तबोध** इति, निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य. तर्हि कथं [१]तत् प्राप्यत इत्याशङ्कायामाहुः **ईश्वर** इति. ईश्वरो लीलयापि सुप्तो बोधयितुमशक्यः तस्मादस्माभिः सहेष्टगोष्ठ्या दुःखं दूरीकुर्वित्याहुः **वयमिवेति**. हे **सखि** तुल्यव्यसने. **कच्चिदिति** कोमलप्रश्ने. **गाढनिर्भिन्नचेता** इति दुःखानुसारेण हेतुं महान्तं कल्पयन्ति. पीडा कामकृतैवेति कामः पुष्पायुध इति भगवन्नेत्रमपि नलिनरूपमुच्यते. नन्वविकसितं पुष्पं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह **नलिनसदृशे नयने** यो **हाससहित** इति. ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह **ईक्षणेनेति**. ईक्षणं तीक्ष्णबाणस्थानीयम्. ननु तथापि दयया न मारयिष्यतीति चेत्, तत्राह **उदारेति**. **उद्** ऊर्ध्वं **आरा** यस्य, उद्गता वा [२]आराः अतः स्वयं पीडितः अन्यानपि पीडयिष्यति. किञ्च **लीलायुक्तं** निरीक्षणम्; क्रीडायामासक्तो न कस्यापि सुखं विचारयति. अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्भिन्नम्.

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च ।
माया-वैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा ॥(१२)॥
पञ्चैते हरिसम्बद्धा यस्यान्तर्हृदये सदा ।

लेखः

यो भगवान् **नलिनसदृशे नयने हाससहित** इत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु— नलिननयने हासो यस्य तादृशस्य यदुदारलीलेक्षणं तेनेति. **उद्गता वेति**. अस्मिन् पक्षे तादृशहासश्चासावुदारश्चेति भगवत एव विशेषणद्वयम्. **उद्गता** ऊर्ध्वभूताः प्रबलाः कटाक्षैः पीडाजनका **दारा** यस्येति. उदिति तकारलोपः पृषोदरादित्वात्. **ज्ञानेति**. **ज्ञानशक्तिः** ईक्षणं, **क्रियाशक्तिः** लीला, **भक्तियोगः** उदारत्वं, मुख्यभक्तेस्तादृशत्वात्, **माया** हासः, **वैभवकालो** नयनयोर्नलिनसादृश्यकथनेन सूचितो गलन्मकरन्दत्वस्थानीय-नानाविधसंकेत-सूचनकालः —**एते पञ्च हरिसम्बद्धा** भगवत्सम्बन्धिनो **यस्यान्तर्हृदये सदा विराजन्ते** य

---

१. कथं न ज्ञायते इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु क-ग-घ-संपाठानुरोधात् - सम्पा.

२. दाराः इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु सं.पाठः - सम्पा.

विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तोऽनिर्वृत उच्यते ॥(१३)॥

एवं तस्या दुःखमनुवादेन अङ्गीकृतम् ॥१५॥

अन्याः पुनः राजससात्त्विक्यः चक्रवाकं पूर्ववन्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः **नेत्रेऽनिमीलयसीति.**

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-
स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥१६॥

तासामवयवविशेषे खेलनार्थं चक्रवाकौ स्थापिताविति मत्वा तौ द्रष्टुं काचित् चक्रवाकी समागता ततस्तां निकटे दृष्ट्वा– सापि रोदितीति विचार्य– तस्या अपि दुःखं दूरीकर्तुं क्लेशमनुवदन्ति. निद्राभावेऽपि कश्चिन्नेत्रे निमील्य तिष्ठति, त्वं तु तदपि न करोषीति कि**मनीमिलयसी**ति प्रश्नः. **नक्तमि**ति निमीलनस्यैवायं काल इति निरूपितम्. स्वास्थ्ये सति निमीलयति प्राणी; **त्वं चादृष्टबन्धुः** मम भर्ता क्व वर्तत इति तं द्रष्टुं न निमीलनं करोषि. अतएव **त्वं रोरवीषि** अत्यन्तं शब्दं करोषि **करुणं** यथा भवति तथा. **बते**ति खेदे. तत्रेदानीं द्वितीयमपि तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणेयं– भक्ता[१] भर्ता त्वस्या वर्तत एवेति इयं– भगवतो दासी भवति, ततो दिनान्तसेवां कृत्वा यथा वयं दास्यो जाताः तथेयमपि सेवाफलं वाञ्छति. तच्च फलं प्रसादरूपम्. प्रसादश्च स्वचरणसमर्पितमालां चेत् प्रयच्छति तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवानिति निश्चित्य तां भक्तिरूपां मालां शिरसि

लेखः

एतैर्गाढनिर्भिन्नचेताः स **भक्तः स्वभक्तेषु** मध्येऽ**निर्वृत उच्यत** इत्यर्थः ॥१५॥

नेत्रे इत्यत्र **मत्वे**ति. एतस्य **अनुवदन्ती**त्यनेन समानकर्तृकत्वम्. **तत्रे**ति, भावितचक्रवाकीस्थले चक्रवाकीसकाशाद् **द्वितीयं** चक्रवाक**मप्यागतं** भावन**योपलभ्ये**त्यर्थः. तथाच भर्तर्यपि सति रोरवणात् वक्ष्यमाणैवाभिलाषेति

---

१. भक्तो इति कपाठे - सम्पा.

स्थापयित्वा कृतार्थतामापद्यते. इयं च तन्न प्राप्तवती अतस्तत्कामनया खेदं करोतीत्याहुः **वयमिव अच्युतपादजुष्टां स्रजं कबरेण वोढुं (स्पृहयसे !)** इच्छसि. कबरादयः स्वधर्माः ॥१६॥

राजसतामस्यस्तु समुद्रध्वनिं श्रुत्वा तमपि पूर्ववत् सम्बोधयन्ति.

भो भो सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किं वा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥१७॥

भो भो इति द्विरुक्तिः श्रवणार्थम्. त्वं यत् **सदा निष्टनसे** 'स्तन' शब्दे नितरां शब्दं करोषि तेन ज्ञायते रात्रौ त्वमपि न शेषे. तत्र शयनाभावे हेतुः हे **उदन्वन्नि**ति, यस्तु जलवान् भवति स शीतार्तो भवति. अतएव **अलब्धनिद्रः** न कुतश्चित् तेन निद्रा प्राप्ता प्रत्युत **प्रकृष्ट जागर** एव प्राप्तः. यत्र हि जलं तिष्ठति तत्र लक्ष्म्याः उत्तमं रमणं न भवतीति [१]इन्द्रश्चेन्द्राणी च नान्तस्तत्र भोगं कुरुतः. अतस्तादर्थ्याभावात् प्रजागर एव प्राप्तः, नतु निद्रा तेन प्राप्ता. ननु तथाप्याक्रोशे को हेतुः ? तत्राहुः **किं वा मुकुन्दे**ति. पूर्वं यथा भगवानस्मद्धृदये शेते एवं समुद्रेऽपि

लेखः

भावः. **कबरादय** इति. कबरादयो नायिकानामेव भवन्तीति दृष्टान्तस्यैव धर्माः. तथाच यथा वयं कबरेण वोढुं स्पृहयामस्तथा त्वं शिरसा वोढुं स्पृहयस इत्यर्थः ॥१६॥

भो भो इत्यत्र [२]जागरस्वरूपं वक्तुमाहुः[२] **यत्र** हीति. अतएव कमलं जलाद् बहिर्भूतं सदेति तत्र निवासो लक्ष्म्या इति भावः. **तादर्थ्याभावादि**ति. दक्षिणेक्षिणी इन्द्रो वामे इन्द्राणी; निद्रायां तावन्योन्यं भोगं कुरुत इति तयोर्भोगार्थं निद्रेति श्रुतावुपाख्यानम्. तथाच जलवति देशे लक्ष्मीरत्यभावेन उत्तमत्वाभावात् तयोर्भोगो न सम्पद्यते अतोऽत्र तादर्थ्यं निद्राया नास्ति. तथाच निद्रा न प्राप्ता, निद्राफलं तयोर्भोगश्च न प्राप्त इत्यर्थः. तथाच तयोर्भोगाभावो जागर इत्यर्थः. **तत्राहुरि**ति, तत्राशङ्कायां

---

१. अत्र 'इन्द्रेन्द्राणी'शब्दौ लक्ष्मी-नारायणपरौ.

२-२. उदन्वन् इत्यस्य तात्पर्यान्तरम् आहुः इति एपाठः - सम्पा.

शेषपर्यङ्के शयानः स्थितः, तत इदानीमत्रावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्मद्धृदयाच्च तिरोहितः, अतएव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव. **मुकुन्देन** मोक्षदात्रा **अपहृतमात्मन इव लाञ्छनं** चिह्नं यस्य. अतो मोक्षोऽपि नास्ति संसारोऽपि नास्ति अत उभयभ्रष्टतया अस्माभिर्या **दशा प्राप्ता** तां **दशां त्वमपि गतो**ऽसि. एवं दुःखमनूद्य "न दुःखं पञ्चभिः सह" (सुभाषितरत्नमाला ३।८४) इतिन्यायेन परिहृतं, प्रकारान्तरेणापि परिहरन्ति **दुरत्ययामि**ति. इयं दशा अस्माकमिव तवापि नित्यैव जाता अतो अस्याः प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्तव्यमिति भावः ॥१७॥

तामसतामस्यस्तु कालं शपन्त्यः – रात्रिश्चेदपगच्छति तदास्माकं दुःखनिवृत्तिरिति निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो भवतीति चन्द्रस्य गतौ दत्तदृष्टयः – ज्योतिषां गतिरदृश्येति शनैश्चलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेन अन्धा इव जाताः सर्वं तमसा व्याप्तं पश्यन्त्य आहुः.

त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥१८॥

त्वं यक्ष्मणेति. यक्ष्मा क्षयरोगः, सोऽपि बलवान्, दक्षशापात् प्राप्त इति. अतएव तेन **गृहीतः** अतो न चलसीति युक्तम्. इदं त्वत्याश्चर्यं यन् **न निजदीधितिभिस्तमः क्षिणोषि**. अत्रास्मदनुभव एव प्रमाणम्. एवं चन्द्रमसि दोषमनूद्य प्रायेणास्यायं दोषः न स्वाभाविक इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति **कच्चिदि**ति. **मुकुन्दो** मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद्वाक्यानि[१]

लेखः

सत्यां निश्चितं पक्षमाहुरित्यर्थः. **तथैवे**ति, यथा समुद्रादन्यत्र गतः तथेत्यर्थः. **आत्मन इवे**ति, महिषीणामिवेत्यर्थः. **चिह्नमि**ति, देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानीत्यर्थः. **अत** इति. मुकुन्देन हरणान्न संसारः, तस्यापि तिरोभावान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥१७॥

१. मुकुन्देन मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद् वाक्यानि उक्तानि इति क-घ-सं.पाठः - सम्पा.

उक्तवान्, तानि (**गदितानि!**) दुर्लभानि मत्वा **विस्मृत्य** पश्चात् परमचिन्तया **स्थगितगी**र्जातः मुखाद् वाक्यमपि न निःसरति. चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात् किरणरूपम् इन्द्रियरूपत्वेन चरणरूपत्वं च; तदभावादुभयमपि तव न जायते – शीघ्रं गमनम् अन्धकारदूरीकरणं च. **भो** इति सम्बोधनं प्रश्नार्थे, अस्माभिरुच्यमानमेवं भवति न वेति. भवतीभिः कथं ज्ञायत इति चेत्, तत्राहुः एवं **नो**ऽस्माभि**रुपलक्ष्यसे** इति ॥१८॥

तामसराजस्यः कामेन पीडिता मलयानिलं शपन्त्य आहुः **किं वाचरितमस्माभिरि**रिति.

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥१९॥

हे **मलयानिल, ते तुभ्यमस्माभिः किं वा अप्रियमाचरितम्?** मलयानिलस्य शीतलस्य अप्रियम् उष्णत्वापादकम्. यदा भगवता सह स्थितं तदा स्वहृदयचन्दनादिभिः त्वमस्माभिरतिशीतलः कृतः. एवमुपकारिषु कथं त्वमपकारं करोषि? को वा अपकारः कृत इति चेत्, तत्राहुः **गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव** स्मृतेन **निर्भिन्ने (हृदि!)** हृदये **स्मरं (ईरयसि!)** प्रेरयसि. यथा कश्चित् कोटरे अग्निं प्रयच्छति येन सर्वोऽपि वृक्ष आर्द्रोऽपि दग्धो भवेत् तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः. **गोविन्द**पदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला स्मृता अतएव महद्दुःखं जातमिति सूचितम्. अथ यदि साम्प्रतं वयं तप्ता इति तव रोषस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति तादृशस्य केनापकारः कर्तव्य इति सूचितम् ॥१९॥

तामससात्त्विक्यस्तु मेघं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा, चन्द्रव्यवधायको जात इति क्षणं शैत्यं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा, पश्चात् स्वधर्मारोपेण तमपि दुःखितं

लेखः

किं वाचरितमित्यत्र **गोविन्दपदेने**ति. अत्र तु मनसा तिरोधानभावनात् गोकुललीलास्मरणेन तत्रैव भगवान् गतः इति भावना जातेति भावः. **तव रोष** इति. तप्तासु स्नेहे स्वसम्बन्धात् मामपि तापयिष्यतीत्यतो रोष इत्यर्थः. **तादृशस्ये**ति. जातोऽपि तापः सर्पग्रासाद् अधिकदुःखदस्तु न भविष्यतीत्यर्थः ॥१९॥

कल्पयित्वा तद्दुःखापनोदनं साम्येन कुर्वन्ति.

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥२०॥

मेघ श्रीमन्निति, मेघे परमा शोभा विद्युदादिरूपा वर्तत इति श्रीमान् भवति. तादृशं तं सम्भावयन्ति त्वं **(यादवेन्द्रस्य!)** भगवतः **दयितोऽसि,** श्यामत्वात् पीतवसनत्वात् प्राणिभ्यो जीवनदातृत्वात् तापहारकत्वाच्चेति. अतएव **नूनं दयितः**. ननु तर्ह्यहं सुखी युष्मानपि सुखयुक्ताः करिष्यामीत्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायती**ति तवापि न स्वास्थ्यम्. मित्रं हि मित्रं भावयति. तस्मिन् प्राप्ते दृष्टे वा तस्य सुखम् (भवति!). इदानीमन्तर्भगवान् शेत इति तस्य दर्शनाभावात्[१] केवलं तं ध्यायति. ननु सोऽपि सुखेन शेते ततो मित्रस्य सुखावस्थां स्मृत्वा सुखी भवेत्, नतु कदाचिद्दुःखं प्राप्नुयादित्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्स एव अङ्कः** चिह्नं यस्येति. ब्राह्मणास्तस्यातिक्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया दुःखमित्यर्थः, यथास्माकं श्रीवत्से लक्ष्मीस्तिष्ठतीति साम्प्रतं तया सह स्थितोऽस्मान्न गणयतीति दुःखम्. तस्मादेकस्यैव श्रीवत्सस्य उभयोर्दुःखे निमित्तत्वमिति **वयमिवे**त्युक्तम्. विस्मरणं क्रियतामित्याशङ्क्याहुः **प्रेमबद्ध** इति, प्रेम्णा अन्तःकरणे बद्धो विस्मर्तुमशक्य इत्यर्थः. नन्वहं सुखी ; दुःखितधर्मा मयि भवतीभिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः **अत्युत्कण्ठ** इति. पञ्चविधः क्लेशस्त्वय्युपलभ्यते. आदावुत्कण्ठातिशयस्त्वयि मानसः. **शबलहृदय** इति. शबलं, लौकिककर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते, हृदयं यस्येति. अतएव समागतमपि गर्जनं निवारय. अतो**ऽस्मद्विधः** धूसरो गतिहीनो विच्छायश्च जातः —उपर्यासीनं दृष्ट्वा वदन्ति. एतस्य सर्वस्यापि

लेखः

मेघ श्रीमन्नित्यत्र **अस्मद्विध** इति. यथा वयं भगवत्प्रबोधमाशङ्कमाना नोच्चैर्वदामस्तथा त्वमपि न गर्जसीत्यर्थः. **दृष्ट्वे**ति. भगवान् सुप्तः एतास्तु

१. दर्शनाभावे इति ग-घपाठः -सम्पा.

नियामकं दुःखमाहुः **बाष्पधारा विसृजसी**ति. **(मुहुः!)** पुनः पुनर्विरम्य वर्षणं जायत इति **स्मृत्वा स्मृत्वे**त्युक्तम्. पुनः पुनः स्मरणं चातिदुःखदम्. नन्वस्माभिः कोऽपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं भवेदित्याशङ्क्याहुः **दुःखदस्तत्प्रसङ्ग** इति. तस्य प्रसङ्गमात्रमेव दुःखहेतुः, प्रकृष्टः सङ्गः सुतरामेव, अन्यथास्माभिर्वा कोऽपराधः कृतः? जगति च कोऽप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्सम्बन्धं प्राप्य क्षणं वा स्वस्थो भवति. इदं च दूषणं प्रसङ्गानन्तरमिति अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥२०॥

सात्त्विकसात्त्विक्यो निरूपयन्ति **प्रियराव पदानि भाषस** इति. ताः कोकिलशब्दं श्रुत्वा भगवानस्मानाकारयतीति क्षणं परमानन्दमनुभूय एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्याज्जातमिति तं स्तुवन्ति.

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसञ्जीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥२१॥

प्रियस्य राववद् रावो यस्य हे **प्रियरावे**ति भगवत्सम्बन्धोऽस्मिन् वर्तत इति त्वया सह आलापेऽपि न किञ्चिद्दूषणमस्ति. ननु कथमेतदवगतं भगवद्वाक्यम्[१] एतन्न भवति किन्तु कोकिलवाक्यमिति? तत्राहुः **पदानि भाषस** इति. तदुच्चारिते वाक्यार्थो नावगम्यत इति न तदुच्चारितस्य वाक्यत्वं किन्तु भगवदुक्तपदानि स्मारयन्तीति सादृश्यात् पदत्वम्. तर्ह्येतादृशवाण्याः क्वोपयोग इति चेत्, तत्राहुः **मृतसञ्जीविकयानया गिरे**ति. पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः, यदि क्षणमयं शब्दो न श्रुतः स्यात् तदा मृता एव भवाम इति इयं वाणी मृतसञ्जीविका. अनया कृत्वा उपलक्षिताय **(ते!)** तुभ्यं **किं प्रियं** करवाम? [२]प्रत्युपकारेणापि तस्य

लेखः

अन्तर्बहिरायान्तीति मेघ-चन्द्रादीनां दर्शनमिति भावः. **अननुभूत** इति कर्तरि क्तः ॥२०॥

प्रियरावेत्यत्र **अप्रत्युपकारे** इति. **किं प्रियं करवाम** इत्यनेनोक्ते **तस्य** कोकिलस्य **अप्रत्युपकारे हेतुः** तादृशी वाणीत्यर्थः ॥२१॥

१. -वाक्यमेव तन्न इति मुद्रितपाठः, शेषेषु एवम् -सम्पा.

२. अप्रत्युपकारे तस्य इति लेखकृतां पाठः —सम्पा.

हेतुत्वाद् वा तृतीया. तत्रैका विशेषतो वदति **मे वदेति**, "मम स्थाने एकान्ते कथय, क्षीरोदनं दास्यामी"ति भावः. परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुनर्वाच्य इत्यभिप्रायेणाहुः **वल्गितकण्ठेति**, वल्गितः कण्ठो यस्य. शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथनबोधनार्थं[१] **कोकिलेति** सम्बोधनं तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय ॥२१॥

सात्त्विकराजस्य आहुर्न **चलसि न वदसीति.**

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥२२॥

अयमपि पर्वतो भगवच्चरणारविन्दधारणाद् भक्तो भवतीति निर्णीयते. तादृशोऽपि यन्नामोच्चारणं न करोति अतस्तत्र कारणं पृच्छन्ति, भ्रान्तत्वं निवारयन्त्येव, हे **उदारबुद्धे** इति. उदारा बुद्धिर्यस्य इति तस्य बुद्धिरेवं विचारयति— किं नामोच्चारणेन? आश्रयमात्रमेव कृतार्थं [२]करिष्यति. तथोपायः कर्तव्यः येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति. अतः सर्व एव पुरुषार्थयुक्ता भवन्त्विति बुद्धिरुदारा भवति. अतएव **महान्तमर्थं चिन्तयसे.** अतो मनो निश्चलमिति कायोऽपि वागपि निश्चला, तदाह **न चलसि न वदसि** इति. अस्य सौबुद्ध्ये उपपत्तिरस्तीत्याहुः **क्षितिधरेति**, भूमौ स्थितो यो भूमिं बिभर्ति सोऽत्यन्तं सुबुद्धिर्भवति. तर्हि क एतादृशो महानर्थो भविष्यतीति विचार्य स्वयमेव तमर्थमाहुः **अपि बतेति. वसुदेवनन्दनस्यैव अङ्घ्रिः** एतादृशो भवति— तमेकोऽपि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति. अतोऽङ्घ्रिचिन्तनमेव प्रायेण तवाभिलषितम्. ननु एतत् कथं ज्ञायते? न हि साधारणोऽपि इममर्थं जानातीति चेत्, तत्राहुः **वयमिव कामयस** इति. अस्माकमप्येषैव कामना— स्तनोपरि भगवच्चरणः स्थापनीय इति. इदं तु शयाने भगवति अस्माकं पादसंवाहनादिना सिद्ध्यति, तव तु त्वदुपरि परिभ्रमणे. (**स्तनैः विधर्तुम्** इति!) स्तनाः प्रत्यन्तभागाः पर्वतस्य, विशेषेण धारणं सम्बन्धादौ, तस्य च सात्त्विकभावोद्रेकेण प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे, यथा गयायाम्. एतावान् विशेष इत्यर्थः ॥२२॥

---

१. कथनबोधनार्थं सम्बोधनं कोकिलेति सम्बोधनम् इति मुद्रितपाठः, शेषेषु एवम् - सम्पा.
२. भविष्यति इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु सं.पाठानुरोधात् - सम्पा.

सात्त्विकतामस्य आहुः **शुष्यद् ह्रदा** इति.

शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः सम्पत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ।
यद्वद् वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥२३॥

क्रीडापर्वतानां या नद्यः ता अन्तःपुरे स्थिताः. ताः पूर्वं अगाधजला वर्षासु, ततः (**करशिता!**) क्रमेण क्षीणतायां निदाघे ह्रदानामपि शोषो जातः. एतन्निरूपणं स्वस्यातिकृशत्वज्ञापनार्थम्. **बतेति** खेदे, कियत्कालानन्तरं स्वरूपमपि गमिष्यतीति. ननु कया उपपत्त्या नद्यो गृह्यन्ते? कोऽपि धर्मो भगवदीयस्तासु नास्ति, तत्राहुः **सिन्धुपत्न्य** इति. सिन्धोरम्बुराशेरपि पत्न्यो भूत्वा यथैताः परमक्षीणाः तथा वयमपि. कोटिब्रह्माण्डाधिपतेरानन्दमूर्तेः पत्न्योऽपि वयं परमखेदं प्राप्नुम इति निरूपयितुं तासां कथा. शरीरक्लेशेऽपि यदि चिन्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुखवैवर्ण्यं न स्यात्; तदपि नास्तीति ज्ञापयितुमाहुः **सम्प्रत्यपेतकमलश्रिय** इति. एवमन्तःकरणक्लेशः शरीरक्लेशश्च कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव हेतुं कल्पयन्ति **इष्टभर्तुर्यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्येति.** इष्टाप्राप्त्या मनसि क्लेशः, संवर्धकदृष्ट्यभावात् कृशत्वम्. यद्यपि नदीनां भर्ता समुद्रोऽस्ति तथापि न स इष्टः, भगवांस्तु सर्वपतिरिति **इष्टो भर्ता** भवति. अत्र **भर्तृपदं** परिपालकपरम्. दृष्टान्ते व्यावृत्त्यप्रसिद्धेः **यद्वद् वयम्.** इष्टस्य भर्तुः साम्प्रतमेव प्रणयावलोको नास्तीति क्षणमात्रेणैव कर्शिताः. सजातीयस्य सजातीयो भर्ता भवति, महांश्चेत् तत्रापि स्नेहं कुर्याद् —एतज्ज्ञापयितुमाहुः **यदुपतेरिति. अवलोको** बाह्यः, स्नेहः आभ्यन्तरः; उभयमप्य**प्राप्य** अन्तर्बहिश्च **पुरुकर्शिताः.** नन्वन्येन कथं न पुष्टा जायन्ते, यथा मिष्टान्नाभावे यादृशेनापि पुष्टो भवति लोकः, तत्राहुः **मुष्टहृदया** इति. हृदयस्य मोषः पूर्वमेव जात इति येन साधनेन

लेखः

शुष्यद् ह्रदा इत्यत्र **कोपि धर्म** इति. महान्तमपि प्राप्य कदाचित् तद्वियोगे परमक्षीणत्वं भगवदीयेषु स्थितो भगवदीयो धर्मः इति भावः. **सजातीयस्येति. सजातीयः सजातीयस्य भर्ता** पालको **भवति. महांश्चेत्** स्यात् तदा **तत्रापि** असजातीयेऽपि **स्नेहं कुर्यात्** तमपि पालयेदित्यर्थः. **एतदिति**, महत्त्वमित्यर्थः ॥२३॥

कश्चिद् गृह्यते तद् भगवतैवापहृतम् इति नातः परमन्येन पुष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥२३॥

एवं बहिर्विचारयन्त्यः काश्चिद् गुणातीताः दूरे गताः. ततोऽन्तःपुर एव नद्यादितीरे विद्यमानं[1] हंसं दृष्ट्वा आहुः **हंस स्वागतमिति.**

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथां
दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।
किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद् भजामो वयं
क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥२४॥

तास्तु शुद्धाः भगवति सर्वथा दोषरहिताः, अतः स्वहितमात्रमेव भावयन्ति. स्वस्य च हितं भगवत्सम्बन्धादेव. स च सम्बन्धः मानवतीनां मानापनोदव्यतिरेकेण स्वतो न भवति. ततो भगवान् मानापनोदार्थमेनं प्रस्थापितवान्. अयं हि हंसः सदसद्विवेकं जानाति अतोऽस्मान् [2]गुणातीताः भगवत्पार्श्वं नेष्यतीति निश्चित्य सम्बोधयन्ति **हंसे**ति. स्वार्थमागत इति कुशलं पृच्छन्ति. शीघ्रं वयं साध्या न भविष्याम इति ज्ञापयितु**मास्यता**मित्याहुः. नन्वस्माकं पक्षिणां नित्यं क्षुधितानां तन्निवृत्त्यर्थमुपायः कर्तव्यः अतो गन्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः **पिब पय** इति. अनेनैतदपि ज्ञापयन्ति — अत्र स्थितो दुग्धमिव अस्मान्नेष्यसि, अन्यत्र गतो जलमिव अव्यक्तमधुरा नेष्यसीति. ननु स्थित्वा किं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः **ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथा**मिति. पितृनाम्ना शौर्यमुपपादयन्त्यः कथासत्त्वमाहुः. "न जान" इति न वक्तव्यमित्याहुः **दूतं त्वां नु विदामे**ति. **नु** इति वितर्के — पूर्वमपि हंसा दूता भवन्ति अतस्त्वमपि हंस इति. आगमने प्रयोजनान्तरस्याभावाद्[1] दूतत्वमेव निर्धार्यते इत्यर्थः. अतो दूतत्वनिर्धारार्थं कथां कथय. नन्वपृष्टं नोच्यत इति चेत्, तत्राहुः **कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त** इति. अजितत्वात् कुशलमस्त्येव, परं सर्वान् मारयन् व्यग्रो भवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः. अथवा **स्वस्ति** कल्याणरूपेण शुद्धरूपेण कि**मास्ते?** "शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्" (नार.पुरा. १।१४।१६) इति वाक्यात् सम्बन्धे जाते अन्यथाभावो भवतीति, तथा सति स्वस्य तदानीं गमनं व्यर्थमेवेति. अजितत्वात् पराजयाभावोऽपीति सन्देहात् प्रश्नः. कुशलेन वर्तते इत्यङ्गीकारेणैवोत्तरसिद्धौ प्रष्टव्यान्तरमाहुः **उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरती**ति. पुरा यदुक्तं "न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि" इति यत् **पुरा उक्तं** तत् **किं स्मरति न** वेत्यर्थः. ननु सर्वज्ञास्मरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः **चलसौहृद** इति. न हि सर्वदा कोऽपि कमपि स्मरति; सौहार्दे सति स्मरणम्. भगवांश्च चलसौहृदः. "सर्वथा स्मरति, समागन्तव्यम्" इति चेत्, तत्राहुः **तं कस्माद् वयं भजाम** इति. कार्यान्तराणि निवृत्तान्येव, सौहार्देऽपि सन्देहः, तस्मात् कारणाभावात् किमर्थं भजामः? तत्रापि **वयं** प्रसिद्धाः. "तथापि क्रोधस्त्याज्यः, समागन्तव्यम्" इति चेत्, तत्राहुः हे **क्षौद्रालापे**ति. **क्षौद्रवत्** शर्करावन्मिष्टः **आलापो** यस्य. तव केवलं वाङ्माधुर्यम्. क्षौद्रालापं यातीति **क्षौद्रालापयः** — तस्य सम्बोधनम्. **क्षौद्रे**ति सम्बोधनेऽपि मिष्टता व्यक्ता. क्षुद्रस्य सम्बन्धीति निन्दापरतया केचिदाहुः. **तमेव** भगवन्तम् **आलापय** कथय च. **कामदं** भगवतम् **आलापय** गानेन आलापनं कुरु. **कामदं** भगवन्तं प्रति वा **क्षौद्रालापयो** भवान्.

लेखः

हंसेत्यत्र **दोषरहिता** इति, दोषारोपरहिता इत्यर्थः. **स्वहितमात्रमेवे**ति. भगवान् भक्तानां हितमात्रं करोति, नतु अहितं कदाचिद् – इत्येव भावयन्तीत्यर्थः. **मात्र**पदानन्तरं भगवान् करोतीति शेषः. **कार्यान्तराणी**ति. नायिकान्तरसामीप्यस्य भावित्वाद् अस्मद्भोगादीनि **निवृत्तानी**त्यर्थः. **कथय चे**ति. **त**मित्यस्य **आलापये**त्यनेनान्वयः, **कस्माद् भजाम** इत्यनेनाप्यन्वयः पूर्वमुक्त इति **च**कारः ॥२४॥

---

१. तत्र विद्यमानम् इति मुद्रितपाठः, नद्यास्तीरे इति क-ग-घपाठेषु, नद्यादितीरे वर्तमानम् इति सं.पाठे पौरुषोत्तमं संशोधनम् - सम्पा.

२. अस्मान् गुणातीताः कृत्वा भगवत्पार्श्वं नेष्यति इति अभिप्रायः - सम्पा.

१. प्रयोजनान्तराभावाद् इति सं.पाठे पौरुषोत्तमं संशोधनम् - सम्पा.

परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्तव्यः, तदाहुः **श्रियमृत** इति. ननु सा परमभक्ता भगवदेकपरायणा, कथं सह न गीयत इति चेत्, तत्राहुः **सैवैकनिष्ठा स्त्रिय** इति. **सैव** किं **एकनिष्ठा?** अपि तु सर्वाः **स्त्रियः**. स्त्रीणां मध्ये इति षष्ठी वा. जात्यपेक्षया चैकवचनमिति केचित्. एवम्भावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा वर्णिताः ॥२४॥

एवं स्त्रीणां क्रीडायां प्राप्तः संसारः निवारितः. ततो भगवद्भाव एवाविकल इति फलमुच्यते **इतीदृशेनेति**.

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥२५॥

ईदृशो भावः सर्वप्रकारः लोकातीतः भगवतैव भ्रान्ततामापादितः. एतस्य मोक्षसाधकत्वं प्रमेयबलेनेति ज्ञापयितुमाह **कृष्णे योगेश्वरेश्वर** इति. योगादयोऽपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्रहात्, स एव भगवान् कृष्ण इति तासां परमानन्दप्राप्तौ कः सन्देह इत्यर्थः. **योगेश्वरा** महादेवादयस्तेषामपि (**ईश्वरः !**) नियन्ता. साधनेषु योगो महानिति स एवोक्तः. भक्तियोगादयोऽपि 'योग'पदवाच्यत्वाद्[१] योगा एव. **माधव्यो** माधवस्य स्त्रियः. **परमा गतिर्**भगवत्प्राप्तिः; यदापि ता न भगवत्सम्बद्धाः तस्मिन्नपि क्षणे भगवन्तं प्राप्तवत्य इत्यर्थः. नियमविधिवद् आसां फलसम्बन्धो व्याख्येयः, अन्यथा शरीरात्मादिविकल्पानां **माधव्यादिपदैः** सह विरोध आपद्येत ॥२५॥

ननु बहिर्मुखानां संसाराविष्टचित्तानां, संसारप्रकारेणैव भगवन्तमपि प्रपन्नानां, कथमेवं सर्वसङ्घातस्य भगवति प्रवेशः ? तत्राह.

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतानां पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥२६॥

श्रुतमात्रोऽपीति. भगवान् स्त्रीणामेवार्थे प्रादुर्भूत इत्युक्तम् अतस्तदर्थमेवावतारात् तत्कार्यमावश्यकमिति सम्बन्धमात्रमपेक्षते. तत्र श्रवणमात्रम् अतिसुलभः सम्बन्ध इति स एवोक्तः. **मात्रशब्देन** विचारादिव्युदासः. प्रमेयबलमेवात्र मुख्यमिति स्वयं **प्रसह्य मनः आकर्षते** सर्वतः आकृष्य स्वस्मिन्नेव स्थापयतीत्यर्थः. तदपेक्षया कीर्तनकर्तॄणां विशेषमाह **उरुगायोरुगीतानामिति**. **उरुगायो** भगवान् **उरुगीतो** याभिः. प्रहतत्वायाविगीतत्वाय च **उरुगाय**पदम्. तेषामपि **मनः प्रसह्य आकर्षत** इत्यर्थः. यद्यप्यत्रापि कैमुतिकन्यायो वक्तव्यः

लेखः

इतीदृशेनेत्यत्र नियमविधिवदिति. "नियमः पाक्षिके सति" (न्या.सिद्धा.मञ्जरी ४) इति भगवत्सम्बन्धदर्शनात् पक्षे फलसम्बन्धः प्राप्त एव, असम्बन्धस्यापि दर्शनादप्राप्तो लेभिरे इति लिटा नियम्यते— असम्बन्धदशायामपि ईदृशभावेन हेतुना अन्तर्भगवत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वाद् एतासां परमगतिरूप-फलसम्बन्धे सन्देहो नास्तीत्यर्थः. तथाच लिङ्लोटोरभावेन शाब्द्याः भावनाया अभावेऽपि आर्थीभावनैव तथा व्याख्येयेत्यर्थः. **अन्यथेति**. अपूर्वविधिवद् व्याख्याने देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवाः इति **विकल्पानां** सर्वेषां भगवत्प्राप्तौ **माधव्यादिपदैः सह विरोधः** स्यात्. माधवस्त्रीत्वं तु देहस्यैव. तथाच देहस्यैव भगवत्प्राप्तिर्नतु सङ्घातान्तरस्येत्यपि स्यादित्यर्थः. नियमविधिपक्षे तु अपूर्वतया भगवत्प्राप्तिः पूर्वमेवोक्ता. तत्र विरोधपरिहारोऽपि "आत्मानं भूषयाञ्चक्रुः" (भाग.पुरा. १०।५।९) इत्यादिना भगवद्भोग्यानां देहादिसङ्घातस्य आत्मत्वकथनात् पूर्वमेव कृतः, स एवात्रापि ज्ञेयः. तथाच सर्वस्यैव सङ्घातस्य भगवद्भोग्यत्वात् माधवस्त्रीत्वम्. अपूर्वविधिपक्षे विरोधपरिहारोऽप्यपूर्वः कर्तव्यो भवेत्, स न कृत इति विरोधस्तिष्ठेदेव. नियमपक्षे तु पूर्वोक्त एव फलसम्बन्धो अत्र नियम्यते इति विरोधपरिहारोऽपि पूर्वोक्त एव ज्ञेयो भवेदिति भावः. अपूर्वपक्षे **ईदृशेन भावेने**त्यस्य भावस्य फलसम्बन्धे करणत्वम्. तथाच भावस्य साधनरूपत्वं स्यात्, नतु फलरूपत्वम्. नियमपक्षे तु तादृशनियमे भावस्य हेतुत्वमात्रमिति फलरूपत्वं निःप्रत्यूहं सिद्धं भवेदिति निगूढाशयः ॥२५॥

श्रुतमात्रोऽपीत्यत्र प्रहतत्वायेति. प्रगतो हतः **प्रहतः** अप्रतिहत इत्यर्थः. बहुभिर्गीतत्वाद् भगवान् अप्रतिहत इति **उरु**पदतात्पर्यम्. तत्कीर्तनस्य गानरूपत्वाद् **अविगीत**पदतात्पर्यमिति विभेदः. **एकदेशेति**, भगवत्समानदेशे तन्निकट इत्यर्थः ॥२६॥

---

१. योगवाच्याद् इति मुद्रितपाठः सं.पाठे श्रीपुरुषोत्तमैः एवं संशोधितः - सम्पा.

तथाप्यग्र एवोक्तः अत्राप्यनुसन्धेयः. याः **पुनरे**कदेशे स्थिताः **पश्यन्ति** तासां **मनः आकर्षत** इति **कुतः ?** सिद्धमेव भगवति मनस्तिष्ठतीति विषयसौन्दर्येणैव मनसो वशीकरणात् न प्रमेयबलमप्यपेक्षत इत्यर्थः ॥२६॥

एतास्त्रिविधाः सगुणा निरूपिताः. गुणातीताः कैमुतिकन्यायेन सुतरां स्तौति.

याः संपर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
जगद् गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥२७॥

याः संपर्यचरन्निति, साक्षाद्देहसम्बन्धः सर्वभावेन यासाम्. तत्रापि **प्रेम्णेति** आन्तरः सम्बन्धः, **पादसंवाहनादिभिरिति** बाह्यः. **जगद् गुरुमिति** क्रिययापि विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धावुपाय उक्तः. **भर्तृबुद्ध्येति** तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरूपिता. नतु गोपिकावद् जारबुद्धिरिति भावः.

बुद्धिः प्रपत्तिः सम्बन्धो द्विविधोऽपि विधेर्बलम् ।
प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥(१४)॥
एकैकोऽपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णां तु का कथा!
अतस्तपःप्रशंसां हि तासां वक्तुं क ईशते ॥(१५)॥

तदाह **तासां किं वर्ण्यते तपः** इति ॥२७॥

एवं सर्वासां निरोधमुक्त्वा प्रसङ्गादपि कृतं भगवतोऽपेक्षितमेवेति सञ्ज्ञापयितुम् उपसंहारे निरूपयति.

लेखः

एतास्त्रिविधा इति. एतच्छ्लोकोक्ताः श्रवण-कीर्तन-दर्शनकर्त्र्यः तमो-रजः-सत्त्वभावयुक्ता इत्यर्थः.

याः संपर्यचरन्नित्यत्र **गोपिकावदि**ति. अत्र सोपधिस्नेहवतीनां प्रकरणाद् अन्तर्गृहगता एव **गोपिका**पदेनोच्यन्ते. अत्र कामोपाधिकस्नेहो द्विविधः भर्तृत्वेन जारत्वेन चेति तयोर्मध्ये भर्तृत्वेन स्नेहः उत्तमः प्रमाणविचारेण. निरुपधिस्नेहवतीनां तु प्रकरणमेव नास्तीति न तत्र किञ्चिद् अन्यथा शङ्कनीयम्. **बुद्धिरिति. भर्तृबुद्ध्या प्रेम्णा संपर्यचरन् पादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुं याः** इति षड्भिः पदैः क्रमेणोक्ताः. **या** इति तासां स्वरूपमेव तादृशमिति प्रमेयबलसिद्धिः. **निरूपिता** इति, भावा इति शेषः ॥२७॥

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन् सतां गतिः ।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत् पदम् ॥२८॥

एवं वेदोदितं धर्ममिति. यथा निरोधोऽभिप्रेतः **एवं वेदोदितो**ऽपि **धर्मः** लोकशिक्षार्थं भगवतोऽभिप्रेतः. तत्र हेतुः **सतां गतिरिति**, अन्यथा सन्मार्गव्यवस्था न स्यादिति सतां रक्षा न स्यादिति. न केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोऽभिप्रेतः किन्तु स्मार्तोऽपि त्रिवर्गः, तदासक्तानां बुद्धिसङ्ग्रहार्थमभि-प्रेत इत्याह **गृहं धर्मार्थकामानामिति**. त्रिवर्गस्य **पदं** स्थानभूतं **गृहमिति मुहुर्मुहुः** वारं वारं षोडशसहस्रप्रकारेण[1] **अदर्शयत्** लोकेभ्यः प्रदर्शयामास ॥२८॥

एवं भगवतो धर्मपरत्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथात्वे गार्हस्थ्यं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह **आस्थितस्येति**.

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
आसीत् षोडशसाहस्रं महिष्यास्तु शताधिकम् ॥२९॥

(परं!) परमोत्कर्षापन्नं **धर्ममास्थितस्य कृष्णस्य** स्वरूपत एकस्य **गृहमेधिनां** गृहस्थत्वेन नानारूपस्य **षोडशसाहस्रं** महिषीणा**मासीत्. महिष्या** इति षष्ठ्येकवचनम्. यथा एकः कृष्णः बहवो गृहस्थाः तथैका महिषी षोडशसहस्र-सङ्ख्यायुक्तेत्यर्थः. **तुशब्दः** प्रकारान्तरं वारयति. **शताधिकमिति** सहस्रस्य विशेषणं; शतसङ्ख्यायुक्तेभ्योऽप्यधिकमित्यर्थः, एकापि स्त्रीः[2] शतस्त्रीभ्योऽप्यधिका सर्वभावेनेति ॥२९॥

लेखः

आस्थितस्येत्यस्याभासे **वक्तुमाहे**ति, इमं श्लोकमिति शेषः. तथाच धर्मपरत्वमेवेति वाक्यार्थः. व्याख्याने **एकस्य कृष्णस्य गृहमेधिनां** स्वरूपाणामित्यर्थः. **तथैके**ति. लक्ष्मीरेव तावद्रूपा सर्वत्राविष्टा, अन्यथा भगवद्भोगयोग्यता न स्यादिति भावः. यथा भगवान् एक एव बहुरूपः तथा इयमपि एकैव बहुरूपेत्यनेन भगवत्समानधर्मत्वकथनात् पातिव्रत्यमुक्तमिति धर्मपरत्वं वाक्यार्थः सिद्धः. षोडशसहस्रसङ्ख्यायाः पूर्वमेव सिद्धत्वाद् एतस्यैव वाक्यार्थता युक्तेति भावः ॥२९॥

---

१. -सहस्र- इति मुद्रितेतरेषु नोपलभ्यते - सम्पा. २. मुद्रितेतरेषु नोपलभ्यते - सम्पा.